

‘माऊजड बाबुसाहेबको कोट’ कथामा समाख्यानात्मक कालव्यवस्था

सीता अधिकारी थापा

उपप्राध्यापक

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, धरान

adhikari.sitath@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख भवानी भिक्षुको माऊजड बाबुसाहेबको कोट कथामा समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ। उपर्युक्त कथाको पाठपरक विश्लेषणका लागि समाख्यानशास्त्रीय सैद्धान्तिक अवधारणाको उपयोग गरिएको छ। आख्यानात्मक पाठ संरचनाको व्याख्या गर्ने आधुनिक सिद्धान्त समाख्यानशास्त्रले आख्यानात्मक विधाको संरचनात्मक ढाँचाको पहिचान तथा व्याख्या विश्लेषण गर्नुका साथै आख्यानको प्रकार्य र तिनका विविध सम्बन्धको पनि खोजी गर्दछ। आख्यान पाठमा समाख्याताले घटनाका अनुक्रम अथवा क्रियाकलापको प्रस्तुतिको समयावधिलाई समाख्यानात्मक कालव्यवस्था भनिन्छ। समाख्यान पाठभित्र समग्र घटनाले ओगटेको समय, घटनाक्रममा प्रयुक्त समय तथा घटना/क्रियाकलापको आवृत्तिले लिएको समयसँग समाख्यानात्मक कालव्यवस्था सम्बन्धित रहने हुनाले तिनै आधारमा आख्यान पाठको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। यस अध्ययनमा माऊजड बाबुसाहेबको कोट कथाका वर्गीय चरित्रलाई केन्द्रविन्दु बनाई शासनसत्ताको राप र तापबाट अलग भइसकेको समयमा आफ्नो शानमानलाई कायम राख्न कथामा बाबुसाहेबले थोत्रो कोटको सहारा लिनु परेको अवस्थालाई समाख्याताले विभिन्न कालव्यवस्थामा प्रस्तुत गरेको छ। यसमा कथाले सङ्केत गरेको २००७ अधिपछिको समयसन्दर्भ सङ्कथनात्मक कालको रूपमा र समाख्याताले घटना प्रस्तुत गरेको तत्कालीन समय समाख्यानात्मक कालका रूपमा आएर विस्थापित भएको राणाशासन व्यवस्थाका अवशेष चरित्रलाई प्रस्तुत गरेको छ। प्रस्तुत कथामा विषयलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा समाख्याता कथाभन्दा बाहिर बसेर सम्पूर्ण घटनाको सर्वदर्शी द्रष्टाको रूपमा हरेक घटनाहरूको समाख्यानमा समाख्यानात्मक गतिको वर्णन भूतकालमा र स्थिति वर्णन तथा पात्रका भावना मिश्रित कालव्यवस्थामा रहेर प्रस्तुत गरिएको छ। पाठकेन्द्री ढाँचामा व्याख्याविश्लेषण विधिको प्रयोग गर्दै समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाको अध्ययन गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ। समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाका दृष्टिले विवेचना गर्दा समाख्याताले आफूले पहिले नै देखिसकेको घटनाहरूलाई पूर्वघटित घटना, वैयक्तिक अनुभूति र मनोदशाको वर्णनमा समाख्यानात्मक अभूत (वर्तमान र भविष्यत्) कालको प्रयोग भएको निष्कर्ष देखिन्छ।

शब्दकुञ्जी : समाख्यानशास्त्र, समाख्याता, कालव्यवस्था, परकथनात्मक, समाख्यानात्मक भूतकाल

विषयपरिचय

आधुनिक नेपाली आख्यान साहित्यमा भवानी भिक्षु (वि.सं. १९६६-२०३८) सामाजिक यथार्थवादी र मनोवैज्ञानिक धाराका विशिष्ट कथाकार हुन्। साहित्यका कविता, आख्यान, निबन्ध, समालोचना विधामा कलम चलाएका भिक्षुका गुणकेशरी (२०१७), मैयाँसाहेब (२०१७), आवर्त (२०२४) र अवान्तर (२०३४) कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन्। उनले तत्कालीन राणाशासन काल र त्यसपछिको परिवर्तित समयसन्दर्भ र परिवेशलाई चित्रण गर्दै

मानवीय चरित्र र सामाजिक संवेदनाका विविध पक्षलाई गहन रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । मैयाँसाहेब कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित रहेको 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' कथा वि.सं २००७ सालको नेपालको राजनीतिक र सामाजिक परिवर्तनपछिको सङ्क्रमणकालीन समयमा पहिलेका शासक वर्गीय मानिसका सामाजिक-आर्थिक अवस्थामा आएको ह्रासोन्मुख स्थिति तथा त्यसबाट सिर्जित मानसिक आघात एवम् हीनताबोध जस्ता मनोवैज्ञानिक पक्षको चित्रणमा आधारित रहेको छ । समाख्यानात्मक संरचनाका दृष्टिले तृतीयपुरुष समाख्याता रहेको यस कथाको सङ्केन्द्री पात्र माऊजड बाबुसाहेब हो भने प्रतीकात्मक रूपमा उसको कोटले जर्जर सामाजिक-आर्थिक अवस्थाको सङ्केत गरेको छ । प्रमुख पात्र माऊजड बाबुसाहेब तत्कालीन शासनसत्तासँग सम्बन्धित उच्च प्रतिष्ठित व्यक्ति भए पनि राणाशासनको पतनपछि क्रमशः खस्कदै गएको सामाजिक-आर्थिक हैसियतको वास्तविकतालाई स्वीकार नसक्ने मानसिकता तथा स्वीकार गर्नु पर्ने बाध्यताबीचको उसको मनोद्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरिएको छ । सङ्कटग्रस्त हैसियतमा भरेपनि उच्च कुलीनताको वैभव र रवाफलाई विर्सन नचाहने बाबुसाहेब त्यसलाई कायम राख्न रफ्फु गरेर पुरानो कोटलाई आत्मगौरवपूर्ण पहिचान र सम्मानको प्रतीकका रूपमा लिन्छन् । यसले सत्तापतनले जीर्ण भइसकेको शासकवर्गको अभिजात्य अहम् तथा कुलीन र वर्गीय परम्परामा आँच आउँदा देखिएका मानसिक छटपटी र विषादको प्रभावकारी वर्णन गरेको छ । समाख्याताले उसका बारेमा प्रत्यक्ष द्रष्टा बनेर आन्तरिक-बाह्य क्रियाकलाप तथा मनोद्वन्द्वको चित्रण गर्दै पात्रमा आएको मानसिक स्थिरतालाई विभिन्न घटनाहरूको संयोजनबाट आख्यानात्मक संरचना तयार भएको छ । यसलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा समाख्याता कथाभन्दा बाहिर बसेर सम्पूर्ण घटनाको द्रष्टाको रूपमा रहेर प्रस्तुत गरेको हुनाले कथामा समाख्यानात्मक कालको विविधता रहेको छ ।

आख्यानको सैद्धान्तिक अवधारणाको व्याख्या गर्ने शास्त्रलाई समाख्यानशास्त्र (Narratology) भनिन्छ । यो लेख्य वा दृश्यात्मक कथाख्यान वा पाठ प्रस्तुतिको वाचककेन्द्री ढाँचा हो र यसले आख्यानको विन्यासक्रम एवं कथावाचन कलाको अध्ययन गर्दछ । रूसी रूपवाद र फ्रेन्ड संरचनावादको पृष्ठभूमिमा विकसित मान्यता समाख्यानशास्त्रले विविध आख्यानात्मक पाठलाई समाख्यान मान्ने जेरार्ड जेनेट, जुनसुकै कथायुक्त रचनालाई च्याटम्यान, मिकी बल, गेरार्ड प्रिन्स, रायन लगायतका समाख्यानशास्त्रीहरूका मान्यताहरूलाई समेटेको छ । समाख्यानशास्त्रले आख्यान, चित्र, सिनेमा, काव्य आदिलाई समेट्दै जुनै पनि आख्यानात्मक संरचनाको विश्लेषण गर्न सकिने सैद्धान्तिक आधारहरू तयार पारेकाले यसको क्षेत्रविस्तार व्यापक रहेको देखिन्छ । समाख्यानात्मक पाठका वास्तविक तथा निरूपित लेखक-पाठक, समाख्याता, आख्यानात्मक तह, समाख्यानात्मक वाच्यत्व, कथनीयता, सङ्केन्द्रण, समाख्यानात्मक काल, स्थान र शैली आदिका विभिन्न लघुघटकहरूको संयोजन रहेको हुन्छ । समाख्यानशास्त्रले यिनै आधारमा आख्यान संरचनामा केके कसमार्फत कसरी सम्प्रेषण भएका छन् भन्ने संरचनात्मक पक्षको खोजी गर्दछ । समाख्यानशास्त्रमा आख्यानको संरचना, आख्यानको प्रकार्य तथा सम्बन्धको निरूपणमा समाख्यान समय (न्यारेटिभ टाइम) को प्रयोग कसरी भएको छ भन्ने कुराको व्याख्या गरिन्छ । यसमा कथा/आख्यान मुख्य केन्द्रका रूपमा रहेको हुन्छ, र यसमा समाख्याताले के बोल्दैछ, कसरी भन्दैछ, पाठमा उसले कहाँ बसेर कहिले भन्दैछ भन्ने स्थान र समय महत्त्वपूर्ण हुन्छ । आख्यान सम्प्रेषण घटना, सहभागी, प्रक्रिया र परिवेशका माध्यमबाट प्रस्तुत हुने आख्यानसन्दर्भमा कालव्यवस्था भन्नाले कथाले ओगटेको समयवधि (Story Time) र समाख्याताले प्रयोग गरेको खास समय (Narrative Time) र पक्ष विशेष (Narrative Tense) को प्रस्तुति योजनाको समग्रता हो । कथामा प्रयुक्त घटनाहरू घटेको खास समय, कथाले ओगटेको समग्र समय र कथाको समाख्यानमा लाग्ने समयको समष्टि स्वरूप कथाको कालवधि हो भने समाख्याताले घटनाको समाख्यान

गर्दा पाठमा कुन व्याकरणिक काल र पक्षको प्रयोग कसरी गरेको हुन्छ, भन्ने अवधारणा नै समाख्यानको कालव्यवस्थासँग सम्बद्ध रहेको हुन्छ। यसै आधारमा आख्यानात्मक पाठको के के घटना कहाँ, कहिले घटित भयो भन्ने स्थान र समयको अन्योन्याश्रित सम्बन्धको विश्लेषण समाख्यानात्मक सिद्धान्तले गर्दछ। मानवीय अनुभवको सङ्कथन नै समाख्यान भएकाले यसको विशेष सम्बन्ध समय र स्थानसँग हुन्छ। ज्ञानसम्प्रेषण गर्ने समाख्यानको आधार मानवीय अनुभव हो भने अनुभवचाहिँ स्थान र कालसँग जोडिएको हुन्छ। समाख्यानको विस्तार समय र स्थानमा आधारित भई घटनाहरूको कार्यकारण श्रृङ्खलामा आबद्ध हुने भएकाले घटनाक्रमसँगै अनुभवका स्रोत समय र स्थान पनि विस्तारित हुन्छन्। कथामा कथाकाल र कथाले ओगटेको कालले कथाको अग्रभूमि र त्यसको पृष्ठभूमि निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ, भने यस्तो काल समाख्याताको अनुभव, पूर्वस्मृति, घटना तथा क्रियाकलापका माध्यमबाट प्रस्तुत हुन्छ।

नेपाली साहित्यका मूर्धन्य कथाकार भवानी भिक्षुका कथाहरूमा प्रयुक्त समाख्यानात्मक स्थान तथा समयगत विविधता रहेका छन्। उनका कथाकारिताका सम्बन्धमा समीक्षा गरेका अध्येताहरूले भिक्षुलाई नेपाली साहित्यका सामाजिक यथार्थवादी र मनोवैज्ञानिक यथार्थका विशिष्ट कथाकारका रूपमा मूल्याङ्कन गरेका छन्। भिक्षुका कथाकारिताको समग्रतामा समीक्षा गर्ने सन्दर्भमा ईश्वर बराल (२०४८), महादेव अवस्थी (२०५७), दयाराम श्रेष्ठ (२०६५), हरिप्रसाद शर्मा (२०५९) आदिको समान दृष्टिकोण पाइन्छ। उनका कथाहरूको विधातात्त्विक दृष्टिकोणबाट परिचर्चा, शोधसमालोचना तथा अध्ययनविश्लेषण कार्यहरू भइरहे तापनि तिनका समाख्यानशास्त्रीय कालव्यवस्थाको सिद्धान्तमा केन्द्रित भएर खासै अध्ययन भएको पाइदैन। त्यसै पक्षलाई शोधअन्तराल मानेर यस लेखमा माऊजड बाबुसाहेबको कोट कथालाई शोध विषयको रूपमा चयन गरिएको छ। आख्यानात्मक संरचनामा कथानकको विकास प्रक्रियामा घटना, चरित्रका क्रियाकलाप र परिवेशले स्थान र समयको अपेक्षा तथा निर्धारण गर्ने भएकाले कथामा तिनलाई कसरी व्यवस्थापन गरिएको छ, भन्ने महत्त्वपूर्ण हुन्छ। तृतीयपुरुष बहिर्केन्द्री समाख्याता भएको यस कथामा प्रयुक्त पात्र, घटनाक्रम, समाख्याताको दृष्टिकोण तथा प्रभावको स्थितिलाई समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाका आधारमा निरूपण गर्नु औचित्यपूर्ण रहेको देखिन्छ। समाख्यानशास्त्रीय सिद्धान्तको महत्त्वपूर्ण अवधारणा समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाका आधारमा भिक्षुको 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' कथाको पाठकेन्द्री व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ।

समस्याकथन र उद्देश्य

भवानी भिक्षुका कथाहरू समाख्यानशास्त्रीय सिद्धान्तका विविध प्रतिमानानुरूप व्याख्याविश्लेषण गर्न सकिने छन्। प्रस्तुत लेखमा भिक्षुको कथा *माऊजड बाबुसाहेबको कोट* शोधक्षेत्र र *समाख्यानात्मक कालव्यवस्था* शोधसमस्याका रूपमा रहेको छ। यसै मूल समस्यामा केन्द्रित शोधप्रश्नहरू यसप्रकार रहेका छन् :

- (क) 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' मा कथारचनाको समयसन्दर्भगत व्यवस्था कस्तो रहेको छ ?
- (ख) प्रस्तुत कथामा समाख्यानात्मक कालव्यवस्था कसरी गरिएको छ ?
- (ग) समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाका दृष्टिले प्रस्तुत कथा केकस्तो देखिन्छ ?

उपर्युक्त शोधसमस्यामा केन्द्रित भई आएका शोधप्रश्नहरूका प्राज्ञिक समाधान प्रस्तुत गर्नु यस लेखको मूल उद्देश्य रहेको छ।

शोधविधि तथा सामग्री

प्रस्तुत अध्ययनका निम्ति कथाकार भवानी भिक्षुको चर्चित कथा ‘माऊजड बाबुसाहेबको कोट’ प्रमुख सामग्रीका रूपमा रहेको छ। यसका लागि समाख्यानसम्बद्ध प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतसामग्रीका प्रयोग गर्दै पाठकेन्द्री सूक्ष्म अध्ययनपद्धतिद्वारा पाठमा प्रयुक्त समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ। पुस्तकालयीय कार्यबाट सङ्कलित अध्ययन सामग्रीको विश्लेषणका लागि मूलतः संरचनावादी समाख्यानशास्त्री जेराई जेनेटका समाख्याशास्त्रीय मान्यताअन्तर्गत समाख्यानात्मक कालव्यवस्थासम्बन्धी व्याख्या विवेचना गरिएका अन्य विविध पुस्तक तथा लेखरचना आदिलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। सङ्कलित अध्ययन सामग्रीको आधारमा पाठको गुणात्मक अध्ययनपद्धतिका माध्यमबाट पाठकेन्द्री व्याख्या विश्लेषणसहित निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत माऊजड बाबुसाहेबको कोट कथामा समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाको सैद्धान्तिक पर्याधार समाख्यानशास्त्र हो। विसौ शताब्दीको उत्तरार्धमा आख्यानात्मक विधालाई हेर्ने नयाँ अवधारणाको रूपमा आएको समाख्यानशास्त्रलाई समाख्याताको केन्द्रविन्दुबाट गरिने आख्यान विश्लेषणको पद्धति मानिन्छ। समाख्यानशास्त्र रूसी रूपवाद र फ्रेन्च संरचनावादको पृष्ठभूमिबाट विकसित भएको सैद्धान्तिक मान्यता हो (अब्राम्स, २००४, पृ. १७३)। बहुअनुशासनात्मक अध्ययन क्षेत्र समाख्यानशास्त्रका विविध अवधारणाहरू र उपकरणहरू रहेका छन्। समाख्यान, आख्यानात्मक सम्प्रेषण, समाख्याताको स्वरूप र पहिचान, वाच्यत्व, सङ्केन्द्रण (फोकलाइजेसन), समय र स्थान, कथनीयता आदि अवधारणालाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा लिएर आख्यान पाठको अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ। समाख्यानात्मक कृतिमा समाख्याताले कथा भन्ने रोजेको समयले घटना, चरित्रका क्रियाकलाप, स्थान, परिवेश आदिको प्रस्तुतिसहित कालव्यवस्थाको सङ्केत गर्दछ। साहित्यिक अनुसन्धान प्रक्रियाको एउटा पद्धतिका रूपमा विकसित समाख्यानशास्त्रीय सिद्धान्तले केन्द्रीय भूमिकामा रही आख्यानशास्त्रका बहुविध रूप, सन्दर्भ, सञ्चार प्रक्रियाका विभिन्न ज्ञान सीपको अभिवृद्धि गर्दछ। आख्यानात्मक पाठ निर्माणको महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा रहने स्थान, समय र परिवेशबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ। आख्यानमा प्रयुक्त भएको समय वा काल र पक्षको समष्टिलाई समाख्यानात्मक काल (न्यारेटिभ टेन्स) भनिन्छ। समाख्यानात्मक काल कथा वा आख्यानको समयावधि र त्यसमा प्रयुक्त क्रियाको पक्षको विश्लेषणसँग सम्बद्ध रहन्छ। समाख्यानात्मक काल वा समय चेतना पनि पाठमा अनुक्रम (Order), अवधि (Duration) र आवृत्ति (Frequency) तीन रूपमा अभिव्यक्त हुन्छन् (जेनेट, १९८०, पृ. २६)। त्यसैले आख्यान समयको विश्लेषण पनि तीन प्रश्नमा आधारित भएर गर्न सकिन्छ : १) आख्यानमा प्रस्तुत कार्य वा घटित घटना कहिले भएको हो ? २) उक्त कार्य वा घटित घटना कतिञ्जेल/कति समयसम्म भएको हो ? ३) उक्त कार्य वा घटना कति पटक घटित भएको हो ? यसमा कहिले भन्ने प्रश्न समाख्यानको समयक्रमसँग सम्बद्ध हुन्छ। कहिले र कति समयसम्म भन्ने प्रश्न समाख्यानको समयावधिसँग सम्बद्ध हुन्छ र कतिपल्ट भन्ने प्रश्न समाख्यानको कार्य वा घटनाको आवृत्तिसँग सम्बद्ध हुन्छ (पृ. २६)। आख्यानको कालावधिभित्र पनि कथाले ओगटेको खास समयबाहेक पूर्वदीप्ति, पश्चदीप्ति, पृष्ठभूमि निर्माण आदिका रूपमा आउने घटनाक्रम र क्रियाकलापको समग्र समय पनि समेटिन्छ। समाख्यानात्मक कालको प्रस्तुति योजनामा घटना जुन कालमा घटेको भएपनि त्यसलाई समाख्याताले समाख्यानात्मक भूत र अभूत दुवै काल र पक्ष विशेषमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ भने एउटै कथाभित्र पनि भिन्न काल र पक्षको प्रयोग भएको हुन्छ। आख्यानमा समयको

सन्दर्भविन्दु, घटना वा कार्यको अवधि र तिनको आवृत्ति महत्त्वपूर्ण हुन्छन् र यी सबै कुराको अभिव्यक्ति समाख्यानात्मक कालअन्तर्गत पर्दछन् । आख्यान संरचनामा घटनाको प्राकृतिक क्रमको अनुसरण हुन पनि सक्छ र नहुन पनि सक्छ । प्राकृतिक क्रमको अनुसरण भएको छ भने यसमा अनुक्रम सम्बन्ध रहन्छ । प्रायः परम्परित कथामा प्राकृतिक समयक्रमको अनुसरण भएको हुन्छ भने प्रयोगवादी कथाहरूमा समयक्रम भङ्ग भएको पाइन्छ (गौतम, २०६९, पृ. ४१) । समाख्याताको कालिक चयनको विषय समाख्यानात्मक काल हो जुन समाख्याताले पाठक तथा सम्बोधी श्रोतालाई केन्द्र मानेर समाख्यानात्मक कालको चयन गरेको हुन्छ । उसले आख्यानात्मक भूत, वर्तमान वा भविष्यत्का विविध पक्षहरूमा के कस्ता घटनाहरू भए, हुँदैछन् वा हुनेछ भनेर पनि प्रस्तुत गरेको योजनाले कालको पहिचान गर्न सकिन्छ । यसकारण समाख्यानात्मक काललाई लेखकबाट पाठमा गरिने समय व्यवस्थापनको सूक्ष्म विषय मानिन्छ । आख्यानात्मक काल समाख्यानात्मक भूत र समाख्यानात्मक अभूत (वर्तमान/भविष्यत्) गरी दुई काल हुन्छ (पृ. ४२) । समाख्यान पाठभित्रका समयलाई पनि समग्रमा पाठको घटना, चरित्र, परिवेश वा घटना विघटनको समय कथा काल (Story Time), समाख्याताले आफ्नो उद्देश्य, कलागत चेतना आदिद्वारा घटनाहरूको विघटन गर्दै जुन किसिमको विशिष्ट कालक्रमको निर्माण गरेको हुन्छ, त्यसलाई पाठगत वा सङ्कथनात्मक समय (Discourse Time) र पाठ/कथा पठनमा लाग्ने आख्यानवाचनको समय (Narrative Time) का रूपमा हेरिन्छ (जेनेट, १९८०, पृ. ३२)। कुनै कथामा त्यही पाठगत इतिवृत्तको समयलाई डिस्कोर्स टाइम भएका घटनाको प्रस्तुतिगत काल समाख्यानात्मक कालसँग सम्बद्ध हुन्छ । प्रायः कथामा समाख्यानात्मक काल स्थिर हुन्छ । घटनाबोधक वाक्यको क्रिया भूतकालमा छ भने समाख्यानात्मक भूत काल र अभूतकालमा छ भने समाख्यानात्मक अभूत काल रहन्छ । घटना वा क्रियाकलापको समय यिनै भूत काल र अभूतकालको परिधिमा घटित भएका हुन्छन् ।

समाख्यानाशास्त्रमा कालव्यवस्थाले आख्यानात्मक काल वा समयलाई बुझाउँछ । साहित्यमा समय चेतना भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त हुने भएकाले यो विन्यासक्रमी हुन्छ र आख्यानको पाठ विन्यासक्रमी कालानुभवमूलक हुन्छ (नेपाल, २००५, पृ. २१) । समाख्यानको कथनावधि, आख्यानमा प्रस्तुत भएको समयसन्दर्भ वा त्यसको अवधि, कथामा घटित भएका घटनाहरूको समयावधि र त्यस समयसँग सम्बन्धित हुन्छ । आख्यानमा काल व्यवस्थापनको जिम्मेवारी पनि समाख्याता स्वयमूले पाएको हुन्छ र उसले नै कस्तो स्थितिको प्रस्तुतिमा कुन काल वा कुन पक्षको प्रयोग गर्ने भन्ने कुराको निर्धारण गर्छ । आख्यानमा कुन समयसन्दर्भ वा कहिलेको कथा, कति समयमा भन्ने, कुन घटना कतिबेला घटित गराउने, कथा सरासर भन्ने वा रोकिँदै भन्ने, समयलाई सरल रेखामा बगाउने वा तलमाथि गर्ने विविध पद्धति प्रयोग आदि सबै कुराको व्यवस्थापन समाख्याताले नै गर्छ । यसरी समाख्याताले विभिन्न प्रयोजन तथा पद्धतिद्वारा घटनाको सान्दर्भिकताअनुसारको समयकाल प्रयोगले कथालाई प्रभावकारी बनाउनमा पनि भूमिका खेल्दछ । मूलतः कथाको अग्रभूमि निर्माण, पृष्ठभूमि निर्माण र परिवेश सृजनाका क्रममा आएको कालिक तथा पक्षगत संरचना र तिनको परिवर्तन नै कथाको समय विश्लेषणको आधार हो । यसै सैद्धान्तिक पर्याधारमा आधारमा 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' कथामा प्रयुक्त समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

प्रस्तुत लेखमा माऊजड बाबुसाहेबको कोट कथाको समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाका बारेमा चर्चा गरिएको छ । आख्यानका सन्दर्भमा काल भन्नाले कथाले ओगटेको समग्र समय र समाख्याताले प्रयोग गर्ने व्याकरणिक काल

र पक्षविशेषको प्रस्तुति योजनालाई जनाउँछ । समाख्यानात्मक कालको प्रस्तुति योजनामा घटना जुन कालमा घटेको भए पनि त्यसलाई समाख्याताले समाख्यानात्मक भूत र अभूत दुवै काल र पक्षविशेषमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ । आख्यान संरचना अर्थात कथामा प्रस्तुत समयसन्दर्भ, क्रियात्मक रूप र समयका आधारमा 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' कथामा समाख्यानात्मक कालव्यवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने बारेमा विश्लेषण गरिएको छ ।

कथा रचनाको समयगत व्यवस्था

भिक्षुको *मैयाँसाहेब* कथासङ्ग्रह (२०१७)मा रहेका एघारवटा कथामध्येको माऊजड बाबुसाहेबको कोट पनि एक हो । यस सङ्ग्रहमा भिक्षुले प्रजातन्त्रकालदेखि लेखेका कथाहरू रहेको कुरा स्वयम् लेखकीय स्वकारोक्ति छ : "महिना होइन, वर्ष होइन, लगभग चौथाई शताब्दीपछि मेरा कथाहरूका दुई सङ्ग्रह प्रकाशित हुन थालेका छन् - संवत् १९९३ सालदेखि लेखिएकाहरू 'गुनकेसरी'का नाउँले र प्रजातन्त्रको आगमनकाल २००५ देखि यतातिरकाहरू 'मैयाँसाहेब'को नाउँले" (भिक्षु, २०१७, मेरो कथाप्रति : क) । माऊजड बाबुसाहेबको कोट कथाको लेखन समय यही कालखण्डको सेरोफेरोमा भएको भन्ने उनको यस अभिव्यक्ति र रचना मितिले नै प्रस्ट हुन्छ । समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाले विशेषतः पाठभित्रको समयसन्दर्भलाई आधार मान्ने हुनाले 'कहिले' भन्ने प्रश्नको उत्तर कथामा नै खोजिन्छ । कथाको प्रमुख पात्र बाबुसाहेब सामन्ती व्यवस्थाका सम्भ्रान्त वर्गको सम्बोधनको प्रतीक र प्रतिनिधि पनि हो जसले तत्कालीन राणाशासन व्यवस्थासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दछ भने माऊजड बाबुसाहेब नेपालगञ्ज इलाकाका घरानिया बिर्तावाल राणा (पृ.११९) थिए भन्ने कथामा उल्लेख भएकाले प्रजातन्त्रोत्तर कालको त्यस वर्गको प्रतिनिधि पात्र बनेको छ । देशका हरेक ठाउँमा हैकम चलाउने शासकीय प्रतिनिधिका रूपमा उपस्थित माऊजड बाबुसाहेबको 'ह्वाइटले एन्ड लेड्ला कम्पनी' मा बनेको कोटको जगजगी र उसको व्यक्तिगत आतङ्क रहेको समयको उल्लेख गर्ने क्रममा समाख्याताले अभिव्यक्त गरेको 'कोटले कहिलेदेखि माऊजड बाबुसाहेबको प्रतिनिधित्व गर्न थालेको हो तर त्यो एउटा खोजको विषय हो' (पृ.११९) कथनले पनि कथामा अनिश्चितकालीन समयको सङ्केत गरेको छ । प्रस्तुत कथाको रचनाकालले तत्कालीन राणाशासनको समाप्तिपछिको निश्चित कालखण्डलाई जनाए तापनि कथाको पृष्ठभूमिमा पुरानो कोटको आतङ्कको चर्चा गर्दै देशमा लामो समय हुकुमी जहाँनिया शासन चलाएका शासकवर्गको प्रवृत्तिलाई प्रतीकात्मक रूपमा जनाएको छ । समाख्याताले प्रत्यक्ष रूपमा देखेर भोगेर त्यसको अनुभव गरेको एकतन्त्री शासनव्यवस्था र त्यसको उदण्डताले आतङ्कित समयपरिवेश अनि त्यस व्यवस्थाको पतनपछि पनि बाँकी रहेको शासकीय उच्चताको धड्डीलाई समयसन्दर्भ बनाएर यस कथाको रचना भएको देखिन्छ ।

कथाको रचनासन्दर्भ शासनसत्ताबाट च्यूट भएपछि क्षीण शासकीय शक्तिका साथै सामाजिक आर्थिक ह्रासोन्मुख अवस्था रहेको छ । परिवर्तित शासनव्यवस्थामा पूर्ववर्ती राणाशासनका प्रतिनिधिहरू सामाजिक आर्थिक हैसियत र सम्मान कसरी गिर्दै गएर टिठलाग्दो मानसिकतामा पुगे भन्ने सन्दर्भले एउटा कालखण्डको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ । त्यसरी नै समाख्याताले हरेक समयको परिवर्तनशीलताले शक्तिको केन्द्रमा रहेकाहरू किनारामा फर्छन् र शदियौँदेखि निरङ्कुश शासकहरूले रैतीका रूपमा दबाएर अन्धकारमा राखेका शोषितपीडित हेपिएर किनारामा परेकाहरू केन्द्रमा पुग्छन् भन्ने समय चेतनाको यथार्थलाई सन्दर्भित गरेका छन् । तत्कालीन समयलाई विभिन्न घटना चरित्रमार्फत विस्तारित गर्दै संरचित कथानकले प्रजातन्त्रको उदयपश्चात् शासन गर्ने र शासित हुनेका समयबोध गराएको छ । त्यसैले गतिशील समयगत चेतनाको प्रस्तुति नै यस माऊजड बाबुसाहेबको कोट कथाको रचनाको समयसन्दर्भ रहेको छ । आख्यानकारले अनुभूत गरेको समकालीन समयगत परिवेशलाई विभिन्न

घटनाहरूको अनुक्रम मिलाई त्यसका विभिन्न समयावधिलाई कथामा समाख्यानात्मक कालको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

कथामा समाख्यानात्मक कालव्यवस्था

प्रस्तुत 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' कथा लामो आयामको रचना हो । कथाको लगभग १२ पृष्ठको आयामगत संरचनाअनुसार नै यसमा चित्रित स्थान तथा समयको विस्तृति रहेको छ । कथाको आरम्भ बाबुसाहेब र कोटलाई एकअर्काका पूरक वा पर्यायको रूपमा मान्दै कोटको महिमा गान समय महाभारतकालीन मिथकीय पात्र अर्जुनको गाण्डीबधनुसँग पनि जोडिएको छ । समाख्यानात्मक संरचनामा समाख्याताले समग्र पाठभरि आयोजन गरेको कथा समय, पाठगत र वाचन/कथन समय (समाख्याताले पाठलाई प्रस्तुत गरेको समय) योजनाको समष्टिका आधारमा यस कथालाई हेर्न सकिन्छ । 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' कथाभित्र आएका घटना/प्रसङ्गरूमा पूर्वस्मृतिले निकै वर्षको लामो कथासमय (Story Time)को सङ्केत गरेको छ ।

समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाअन्तर्गत आख्यानात्मक पाठको प्रस्तुति अथवा कथावाचनको समय पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । पाठको वाचनसमय पाठकअनुसार फरकफरक हुन सक्ने भए पनि सामान्यतया: यस कथाको आयामगत लम्बाइ तथा भाषिक विशिष्टता (क्लिष्टता) का कारण पठन वा वाचनका निम्ति पाठक तथा वाचकलाई करिब २५-३० मिनेटको वाचन वा कथनसमय (Narrative Time) लाग्ने देखिन्छ । कथाको प्रमुख पात्र बाबुसाहेबका स्मृतिमा विगतका धेरै सम्भनाहरू आएका छन् भने विभिन्न घटना/प्रसङ्गरूको पूर्वस्मृतिले कथामा निकै वर्षको लामो समयसन्दर्भको रोकावटको सङ्केत गरेको छ । यसले कथाको पृष्ठभूमि निर्माणमा सहयोग गरे पनि कथा रेखालाई अधि बढाएको छैन । प्रस्तुत कथामा प्रत्यक्ष घटना घटित सङ्कथन समय (Discourse Time) चाहिँ १० दिनको रहेको देखिन्छ । यस कथाभित्र आएको खास समयभन्दा अतिरिक्त घटनाहरूको पृष्ठभूमि वा स्थिति वर्णनका क्रममा आएका परिवेश वर्णन, घटना वर्णन र पात्रको मनस्थिति वर्णन समेतले ओगटेको औसत समयावधि १० दिनको रहेको छ : 'दोस्रो दिन कोट पोको पारी एउटालाई बोकाई ब्याहान छ, बजे नै बाबुसाहेब नेपालगञ्जतिर लागे' (भिक्षु, २०५२, पृ. १२३) । समाख्याताले कथारम्भ गरेको समयविन्दुबाट दोस्रो दिनको उल्लेख गरिएको यस कथनदेखि 'मन्त्रीको दौडाहा हुन आठ दिनमात्र बाँकी थियो, यसैबीच कोटको कायाकल्प हुनैपर्छ' (पृ. १२६) भन्ने कथनसम्म पुग्दा र मन्त्रीको दौडाहा सम्मानमा आयोजित दिवा भोजमा उसको रफू भरेको कोट पुनः च्यातिएको समयसम्म यसको पाठसमय दस दिन रहेको प्रस्ट हुन्छ । आख्यानको पृष्ठभूमि निर्माण गर्न समाख्याताले पूर्वस्मृतिमा प्रयोग गरेको कथा समयभन्दा कथावाचन समय तुलनात्मक रूपमा लामो रहेको छ । कथामा कथासमय र समाख्यानात्मक समयको तुलनामा चरित्र चित्रण तथा परिवेश वर्णनका माध्यमबाट प्रस्तुत सङ्कथन समय बढी देखिन्छ । कथाको घटनाक्रमको चित्रण र समाख्याताको वर्णन क्रमशः २५ प्रतिशत र ७५ प्रतिशतका अनुपातमा विन्यस्त भएको देखिन्छ भने यसमा बाबुसाहेब पात्रको चारित्रिक क्रियाकलापको वर्णनले कथाको पाठगत समयको अनुक्रम र गति निर्माण गरेको देखिन्छ । समाख्याताले कथाकथन गर्ने सन्दर्भ, घटना, स्थिति तथा पात्रहरूका भावना आवेग, संवेग, अनुभूति तथा जीवनदर्शनको वर्णनात्मक वा दृश्यात्मक अभिव्यक्तिले विभिन्न स्थान तथा समयको पनि सङ्केत गरेको छ । तत्कालीन समयमा सत्ताबाट बहिर्गमन हुँदा विगतको शानसौकत तथा शक्तिको आडम्बरी दम्भमात्र बाँकी रहेको अवस्थामा पात्रको विचलित मानसिकताले त्यतिबेला अनुभूत र प्रकट गरेका क्रियाकलापले पनि यस कथाको समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाको अनुक्रम उपयुक्त देखिएको छ ।

प्रस्तुत कथामा समाख्यानात्मक काल (Narrative Tense) योजनामा भूतकालको प्रयोग बढी भएको देखिन्छ। समाख्याताद्वारा कथाको गतिवर्णन तथा अग्रभूमि निर्माण र परिवेश वर्णनमा समाख्यानात्मक भूतकालिक क्रियाको र पात्रको संवादका क्रममा भने समाख्यानात्मक अभूतको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ। यसकारण कथामा वर्तमान, भूत र भविष्यत् कालको प्रयोग भएको छ भने कथाका पात्रको संवाद तथा तात्कालिक घटनाहरूको वर्णन गर्ने सन्दर्भमा अभूत काल र समाख्याताले घटना, पात्र, परिवेश आदिका सन्दर्भहरूको वर्णन गर्ने सन्दर्भमा भूतकालको प्रयोग भएको देखिन्छ। 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' कथाको अनुक्रमलाई अगाडि बढाउन विभिन्न वाक्य, समाख्याताको कथन तथा पात्रहरूका बीचको संवादहरूको यहाँ प्रयोग भएको पाइन्छ: 'साँच्चि नै भनूँ भने कोट र माऊजड बाबुसाहेब एकअर्काका पर्याय नै थिए' (पृ. ११९) भन्ने प्रसङ्गबाट समाख्यात्मक भूतकालबाट कथाको प्रारम्भ भएको देखिन्छ। यत्तिको ठूलो दुर्घटनामा पनि आफ्नै घरमा समेत आवेग-शान्त माऊजड बाबुसाहेबले भने- 'केही भएको छैन, बस मन्त्रीजीसित भेटेर आएँ, राणाज्यूहरूको राज गयो' (पृ. १३०) भन्ने सन्दर्भबाट पनि समाख्यानात्मक भूतकालमै कथाको समापन भएको देखिन्छ। कथाको सङ्कथन समयले विभिन्न घटना, अवस्था तथा पात्रको मनोदशाको वर्णनका क्रममा समाख्यानात्मक अभूतकाल (वर्तमान र भविष्यत्)का क्रियापदहरू प्रयोग भए तापनि यहाँ समाख्याताले आफूले पहिले नै देखिसकेको घटनालाई समाख्यानात्मक भूतकालका क्रियापदबाट प्रस्तुत गरेको छ। कथाको समाख्याता समाख्यानका घटनासँग संलग्न देखिदैन तर त्यसको चित्रात्मक प्रस्तुति गर्दै कथामा समाख्यानात्मक भूतकालका विविध स्थितिहरूलाई देखाइएको छ:

साँच्चि नै भनूँ भने कोट र माऊजड बाबुसाहेब एकअर्काका पर्याय नै थिए। कुनै पनि नाच-गानमा, सभा महफिलमा, भोजभतेर वा गाली गोप्तामा, मारपीट, त्रास आतङ्क सारामा त्यही गहीरो मास रडको बेन्सनको लामो ओभरकोट नै हिँडेको, चलेको, बसेको वा कतै हात हल्लाएको छ भने बाबुसाहेब होइनन् कि माऊजड बाबुसाहेब आफ्ना समस्त दुर्घर्ष अस्तित्वका साथ छर्लङ्ग सिद्ध हुन आउँथे। कोटले कहिलेदेखि माऊजड बाबुसाहेबको प्रतिनिधित्व गर्न थालेको हो, तर त्यो कुरा एउटा खोजको विषय थियो। पुराना बाँचेका पुरुखाहरूमध्येमा कोही-कोही मात्रै त्यस कुराको कुनै सूत्र बनाउन सक्तथे; यद्यपि आज कैयौंले नजाने केले, कुन किसिमका, केके इतिहास पनि बताउन हर्चिकैदैनन्। (पृ. ११९)

प्रस्तुत आख्यानमा रहेको कथासमय समाख्याताले पूर्वस्मृतिलाई जोडेर घटना, चरित्रका बारेमा प्रस्ट्याइएको छ। समाख्यानमा माऊजड बाबुसाहेब र उनको कोटबीचको अन्तर्सम्बन्ध दर्शाउनु, नाच-गानमा, सभा- महफिलमा, भोज-भतेर वा गाली-गोप्तामा, मार-पीट, त्रास- आतङ्क आदि हरेक घटनामा बाबुसाहेबको ओभरकोटको उपस्थिति देखाउनु, बाबुसाहेबका चारित्रिक विशेषताहरूको वर्णन गर्नु, हिँडेको, चलेको, बसेको हात हल्लाएको, कोटका बारेमा विभिन्न अनुमान गर्नु आदि समाख्यानात्मक अनुक्रम (न्यारेटिभ सिक्वेन्स) हुन्। कथाकारले समाख्यानात्मक क्रमलाई अग्रभूमिका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् जसको वर्णन सामान्य र अज्ञात भूतकालमा (थिए, थियो, होइनन्, आउँथे, सक्तथे) गरिएको छ। यिनको पहिले र अहिलेको प्रस्तुतिले वास्तव परिवेशको साथै आख्यान कालअवस्थाको वर्णनका रूपमा आएको छ। यहाँ प्रयुक्त स्थितिसूचक क्रियापदले समाख्यानात्मक वातावरणको चित्रात्मक प्रस्तुतिमा प्रभाव थपेका छन् भने यी पात्रका स्थिति र मनोदशा वर्णनसँग सम्बद्ध विषय हुन्। यसमा समाख्याताले चयन गरेको समाख्यानात्मक भूतले स्थितिलाई प्रभावकारी बनाएको देखिन्छ। यसरी यसमा मूलतः समाख्यानात्मक भूतकालीन (पूर्ण भूत र सामान्य भूत) क्रियापदको प्रयोगबाट कथाको स्थिति वर्णन, पात्रको मनोदशा, परिवेशको प्रस्तुति र कथाको पृष्ठभूमि निर्माणमा सशक्तता थपेको पाइन्छ।

महाभारतकालमा यदि गाण्डीव धनुष महावीर अर्जुनको प्रतीक थियो भने राणाकालमा माऊजड बाबुसाहेबको आतङ्क प्रतीक त्यो कोट नै थियो । अजेय गौरवशाली त्यस कोटबारे कुनै कुरा कोट्याउन कसैको हिम्मतै थिएन । समयधृष्टताले गर्दा त्यस कोटको मूल मास रड आज धुस्रो, फुस्रो र मैलो विरूप हुन गए पनि साराका आँखामा त्यो कोट चहकिलो मास रडकै देखा पर्दथ्यो । यता प्रजातन्त्रपछि माऊजड बाबुसाहेबको कोटावृत्त व्यक्तित्व मुर्मुरिएको र कोटलाई पनि मैलो, पुरानो, धमिलो भनेर सबैले उपहास-टक लगाएर हेर्ने धृष्टता गर्न थालेका थिए, अझ कोही त मुसुमुसु हाँसन पनि बाँकी राख्दैनथे । (पृ. १२०)

उपर्युक्त कथांशमा माऊजड बाबुसाहेबको कोटलाई महाभारतकालीन अर्जुनको गाण्डीवसँग तुलना गर्नु मिथकीय समयसन्दर्भ हो । कथामा कोटलाई आतङ्कको प्रतीक मान्नु र यसलाई अर्जुनको वीरताको प्रतीक गाण्डीवसँग गरिएको तुलना विपर्यास अर्थमा आएको छ । बाबुसाहेबको कोटका बारेमा कुरा कोट्याउन कसैको हिम्मत नहुनु, कोटको रड उड्नु, धुलोमैलोले पुरानो र फिक्का देखिनु, कोटको रड चहकिलो देख्नु, प्रजातन्त्र आउनु, बाबुसाहेबको अवस्था ओरालो लाग्नु, वातावरण उकुसमुसुक हुनु जस्ता उनको अवस्था (थिएन, पर्दथ्यो, थालेका थिए, राख्दैनथे) मार्फत प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ समाख्याताले परिवेश वर्णनमा पनि भूतकालको प्रयोग गरेको देखिन्छ, जसमा समाख्यानात्मक समयले नै विशेष महत्त्व राखेको छ । बाबुसाहेबको व्यक्तित्वमा हास आउनु, मुर्मुरिनु, कोटका बारेमा अनेक उपहास हुनु, टक लगाएर हेर्नु, धज्जी उडाउनु, मुसुमुसु हाँसुनु जस्ता पात्र, घटना, कार्य, स्थिति र अवस्थालाई भूतकालीन क्रियापदहरूले जनाएका छन् । वस्तुस्थिति र कार्यको गतिविधिमा क्रमिक रूपमा विस्तार र विकास भएको सूचनाका लागि भूतकालीन संरचनाका क्रियाको प्रयोग भएको छ । कथामा समाख्याताद्वारा प्रयुक्त भूतकालका क्रियाहरूले वितेको समयमा भएका विभिन्न घटना, कार्य तथा पात्रको मानसिक अवस्थामाथि प्रकाश पारेका छन् ।

पहिलो पटक उनले कोट धारण गर्दा बाहुलाको लिनेनबाट उनका दुबै हात कसरी सर्र चिप्लिँदै पसेका थिए । जीउमा टम्म त्यो कोट, जो आज फलामे कीलामा भुण्डिएको छ, कत्तिका बस्न गएको गहकिलो रूपरवाफ, सम्पन्नता-आदरको प्रतिनिधि भएर बाबुसाहेबको जीउलाई कुशल-कृतार्थ पारेको थियो । अनि पछि डेरामा आउँदा, सँगै नेपाल आएकी रानीसाहेबले कसरी आश्चर्यविमूढ भई आफ्ना हातले बाबुसाहेबको जीउबाट कोट भिकी भुण्ड्याउनुभन्दा अघि ओल्टाई पल्टाई हेरेकी थिइन् । अझ कोटको भित्री लिनेनपर्यन्त टलटल टल्केको देखेर लोभिएर लिनेनलाई विस्तारै मुसारेकी थिइन् । अँ, उसबखत बाबुसाहेबले भर्कदै रानीसाहेबलाई भपारेका थिए ...तर्सिएर पनि हाँस्तैहाँस्तै रानी साहेबले कोट भुण्ड्याएकी थिइन् । (पृ. १२१)

प्रस्तुत साक्ष्यमा समाख्याताले व्यक्त गरेको पूर्वसमय सन्दर्भलाई सङ्केत गर्ने समय 'पहिलो पटक' आएको छ । जुन समयले पहिलोचोटि बाबुसाहेबले जर्साबको चाकरीबाट बक्सिस पाएको कोट लगाउँदाको राणाकालीन समयलाई सूचित गरेको छ । यसमा आएका समाख्यानात्मक स्थितिलाई जनाउने पसेका थिए, बस्न गएको, पारेको थियो, भपारेका थिए जस्ता पूर्ण भूतकालिक क्रियापदका माध्यमबाट गरिएको कोटको विशेषताको वर्णनका साथै यसले बाबुसाहेबमा सिर्जित भएको मानसिक बडप्पनको अहमतालाई अभिव्यक्त गरेको छ । पछिको समयमा कोटको सुन्दर स्वरूप देख्दा रानीसाहेबको आश्चर्यचकित मनोभावनात्मक अवस्थालाई चित्रण गर्न प्रयुक्त भएका हेरेकी थिइन्, मुसारेकी थिइन्, भुण्ड्याएकी थिइन् थियो जस्ता पूर्ण भूतकालिक क्रियापदले पूर्वस्मृतिको सटिक रूपमा वर्णन गरेको देखिन्छ । यस माऊजड बाबुसाहेबको कोट कथामा समग्र समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाको

संरचनात्मक रूप भूतकालमा प्रस्तुत भएको भए तापनि यस कथामा पात्रका संवाद, घटना तथा स्थिति वर्णनसँग सम्बद्ध अन्य सन्दर्भहरू भने समाख्यानात्मक अभूत(वर्तमान र भविष्यत्) काल र तिनका विविध पक्षविशेषमा पनि प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ। पात्रका संवाद, मनोदशा, मनस्थिति, अवस्था तथा घटना र स्थिति वर्णनका क्रममा आएका केही सन्दर्भहरूबाट साक्ष्यका रूपमा यसरी उल्लेख गरिएको छ : 'सवैथोक पुरानो त हुन्छ-हुन्छ, मानिससम्म त बुढा हुन्छन्, बूढो हुँदा कसैको जात, घरान्, गौरव, महिमा पनि विग्रन्छ र ? यो कोट... अब त हिन्दुस्थानीहरूको राजमा परेको त्वाइटवेल लेडला कम्पनीमा पनि यस्तो कोट त के तयार हुन्छ होला र ?' (पृ. १२१)।

उपर्युक्त आख्यानांशमा हुन्छ-हुन्छ, विग्रन्छ, हुन्छ होला जस्ता अभूतकालीन क्रियापदको प्रयोगबाट समयगत अन्तरालको क्रममा हुने भौतिक परिवर्तनको सङ्केत भएको छ। समाख्याताले उल्लेख गरेको समाख्यानात्मक काल(न्यारेटिभ टेन्स)ले भौतिक वस्तुको नश्वर चरित्रको यथार्थका चित्रण साथै माऊजड बाबुसाहेबको राणाकालीन समयप्रतिको गौरवबोधका साथै अङ्ग्रेजी उत्पादनको पुरानो ओभरकोटप्रतिको अपनत्व भाव र अभिजात्य मनोदशाको उद्घाटन भएको छ। यहाँ पात्रको संवादमा अभूतकालीन पक्षका क्रियापदको प्रयोग भएको देखिन्छ : 'म त्यो साहूको पसलमा चुरोट खान्छु, इस्त्री चाँडै तता... अनि इस्त्री लगाउने काइदा बताउँछु... मैले सिकाएको जस्तो इस्त्री गर्नुपर्छ' (पृ. ५४)। प्रस्तुत साक्ष्यमा खान्छु, तता, बताउँछु, गर्नुपर्छ जस्ता वर्तमान कालका क्रियापदको प्रयोगबाट बाबुसाहेबले गर्ने कार्यको जानकारीका साथै गुरदिन धोबीलाई दिएको आदेशले तत्कालीन समयमा पनि हैकम चलाउने प्रवृत्ति प्रस्तुत भएको छ। यसमा पेसेवर धोबीलाई बाबुसाहेबले इस्त्री गर्न सिकाएको प्रसङ्गले त्यस समयमा उनको कोटप्रतिको आशक्तिलाई प्रस्ट्याएको छ। यसरी कथांशमा बाबुसाहेब पात्रको कोट केन्द्रित गतिविधिमा देखिएको क्रियाशीलताको पुष्टि वर्तमानकालीन वाक्य संरचनाको व्यवस्थाबाट भएको छ। त्यस्तै अभूतकालीन अन्य केही कथांशहरू निम्न छन् :

'एकछिनमा मान्छे पठाइबक्से तैयार पारी पठाइदिन्छु।' (पृ. १२३)

'नेपालबाट आउने मन्त्री पनि ऊनी कोट लाएरै आउने छन्।' (पृ. १२५)

'चारै दिन त हो नि ! जम्मा पचास रूपियाँ भए पनि कोट तयारी भएर आउँछ।' (पृ. १२७)

उपर्युक्त साक्ष्यमा पात्रहरूका कथनका क्रममा प्रयुक्त भएका पठाइदिन्छु, आउने छन्, आउँछ जस्ता सामान्य अभूतकालीन क्रियापदबाट समय, स्थान तथा पात्रका मनस्थिति र घटना परिवेशलाई प्रस्तुत गरिएको छ। कथाको विकास र विस्तार तथा घटना र अवस्थाको वर्णनमा भूतकालीन क्रियापदकै प्रयोग भए तापनि पात्रका क्रियाकलापमा अभूतकालीन क्रियापदको पनि प्रयोग भएको माथिका कथांशबाट प्रस्ट हुन्छ। यसबाट प्रस्तुत कथाको आख्यान विस्तारमा विविध व्याकरणिक कालका क्रियाहरूको प्रयोग गरी समाख्यानात्मक संरचना तयार भएको देखिन्छ।

कालव्यवस्थाका दृष्टिले कथाको मूल्याङ्कन

समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाका दृष्टिले 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' कथा महत्त्वपूर्ण रहेको छ। आख्यान संरचनाको निम्ति अत्यावश्यक रहने विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये समय वा काल सूक्ष्म र अर्मुत तत्त्व मानिन्छ। कथा घटनाहरूको श्रृङ्खला भए पनि यो केवल घटनाहरूको एकरेखीय आनुक्रमिक वर्णन मात्र पनि नभएकाले समयसँग तादात्म्य राखी यसको इतिवृत्तात्मक विन्यास गरिएको हुन्छ। आख्यानमा समय वा कालव्यवस्था घटना, चरित्र, परिवेशानुरूप भाषाका माध्यमले प्रस्तुत हुन्छ तथा समयसँगै आख्यानको गति र लय अगाडि बढ्ने हुनाले

यसले कथानकको विकास र विन्यासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' कथामा समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाद्वारा चरित्र र घटनाहरूको श्रृङ्खला मिलाएर पाठात्मक अनुक्रम तयार पारिएको छ। सामाजिक विषयको मनोविश्लेषणात्मक शैलीको यस कथामा समाख्याताले घटनाक्रमको वर्णन गर्ने सिलसिलामा वर्तमानबाट अतीत हुँदै फेरि वर्तमानमा समाप्त गरेर इतिवृत्तगत घटना श्रृङ्खला तयार पारेको छ। समाख्याताले यस्तो इतिवृत्तगत वा पाठगत अनुक्रममा पात्र, परिवेश तथा समयविशेषको व्याख्या विवरणद्वारा सूचना सम्प्रेषण गरेको छ। कथामा बाबुसाहेब र कोटलाई एकअर्काका पर्यायवाचीको रूपमा प्रस्तुत गर्दै ती दुवैको चारित्रिक वर्णनसहित तत्कालीन राणाशासनव्यवस्थाको समय सङ्केत गरिएको छ: 'प्रजातन्त्र आउनुभन्दा पन्ध्र वर्षअगाडिसम्मका कुराको सम्झना त एक किसिमले अबै पनि सारालाई नै छ' (पृ.११९)। यस प्रसङ्गले १९९२ तिरको समयसन्दर्भ स्मृति जोडेर प्रतिनिधि पात्र बाबुसाहेबमार्फत वैयक्तिक तथा वर्गीय चरित्रको राणाकालीन आतङ्कित परिवेशको वर्णनात्मक प्रस्तुति गरेको छ। राणाकालीन आतङ्कको प्रतीक कोटका माध्यमबाट बाबुसाहेबले आफ्नो विगतको सम्पन्नता र गौरवशाली वैभवलाई कुनै हालतमा धुमिल हुन नदिने अठोटका साथ उसले गरेका विविध प्रयत्नको चर्चा छ। अनेक प्रयास गर्दा पनि अन्ततः कोटलाई च्यातिनबाट जोगाउन नसक्नु तथा उच्च शासकीय शान समाप्त भएको स्वीकारजस्ता आख्यानात्मक घटना र समयानुक्रम रहेको छ। रानीसाहेबले पहिलो पटक माऊजड बाबुसाहेबको रेशमी कोट देख्दा अचम्मले मुसार्दाको समयको दृश्यात्मक चित्रण पढ्निले आख्यानात्मक गतिको सिर्जना गरेको छ भने कथाका कतिपय सन्दर्भमा पूर्वघटनाको वर्णनमा पूर्वदीप्ति शैलीको प्रयोग गर्दै कथात्मक समय अनुक्रमको निर्माण गरिएको छ।

कथामा प्रस्तुत कालावधिका दृष्टिले पाठात्मक समय(डिस्कोर्स टाइम) निकै लामो रहेको छ। नेपालको व्यवस्था परिवर्तनपछिको तत्कालीन समयपरिवेश तथा चरित्रचित्रणमा रहेको विस्तृत वर्णनका कारण भिक्षुका कथामा आख्यानात्मक समयावधि लामो देखिन्छ। कथामा समाख्याताद्वारा घटनाका बारेमा वा पात्रका चरित्रका मानसिकताका बारेमा आफैँले व्याख्या विवेचना प्रस्तुत गरी पाठकलाई बढीभन्दा बढी सूचित गरिएको छ। यसले कथानकको गति केही मन्द रहनुका साथै आयामगत लमाइका कारण समाख्यानात्मक समय(न्यारेटिभ टाइम) पनि बढी नै रहेको छ। कथाको आरम्भ र अन्त्यको समयावधि दस दिनजतिको रहेको छ भने बीचबीचमा आएका घटना, चरित्र र परिवेशको व्याख्याले सङ्केत गरेको समय लगभग २५ वर्षको देखिन्छ अनि वाचनावधि आधा घण्टाजति रहनाले यसमा समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाको कतिञ्जेल भन्ने अवधि मापनीय देखिन्छ। पाठमा व्यवस्थित समयलाई समाख्याताले घटना वा क्रियाकलापको आवृत्ति कतिपटक गरेको छ भन्ने आधारबाट पनि हेर्न सकिने हुनाले विषयवस्तु वा घटना चरित्रलाई विशेष महत्त्व दिने सन्दर्भमा पदपदावली र क्रिया अनेक पटक दोहोरिएर आएका छन्। शीर्षक सङ्केतित पद-'माऊजड बाबुसाहेब' र 'कोट' को आवृत्ति अनेकौँ पटक भएको हुनाले यस्तो आवृत्तिले कथाको गतिलाई सुस्त पनि बनाएको छ। कथाको शीर्षकदेखि आरम्भ, मध्य र अन्त्यसम्म माऊजड बाबुसाहेबको कोटमा केन्द्रित स्थान, समय र परिवेशका आवृत्तिमूलक अन्वितिले पनि कथाको कालव्यवस्थामा भूमिका निर्वाह गरेको छ।

प्रस्तुत कथामा तत्कालीन सामाजिक सङ्क्रमणकाल तथा पात्रको आन्तरिक बाह्य परिवेशलाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा समाख्याताद्वारा घटना, चरित्र र परिवेशलाई उतार्न र कथानकलाई गति दिनका लागि समाख्यानात्मक भूतकालको व्यवस्था भएको छ। सामाजिक विषयवस्तुलाई पृष्ठभूमि बनाइएको मनोविश्लेषणात्मक शैलीको प्रस्तुत कथामा विविध काल र तिनका पक्षको योजनाद्वारा आख्यानको विन्यास गरिएको कथाको काल वा समय चेतनालाई प्रस्ट पारिएको छ। कथागत समय, पाठगत समय र समाख्यानात्मक समयलाई

समाख्याताको उद्देश्य र प्रयोजनअनुसार संयोजन गरेर पूर्ण सङ्कथन पाठसंसारको निर्माण भएको छ । तत्कालीन सामाजिक व्यवस्थाका सापेक्षतामा व्यक्ति मनोवृत्तिको उद्घाटन गरिएको 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' कथामा समाख्यानशास्त्रीय कालव्यवस्था सशक्त रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

समाख्याताले आख्यानको पाठसंसार निर्माण गरी त्यसलाई प्रस्तुत गर्दाको समयलाई नै समाख्यानात्मक काल भनिन्छ । उसले आख्यानमा प्रयोग गरेको पात्रका क्रियाकलाप र स्थान परिवेशले ग्रहण गरेको समयले कथा घटना कहिले, कतिञ्जेल भनेर गर्ने सङ्केतबाट समय वा कालका बारेमा बुझ्न सकिन्छ । यस लेखमा समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाका दृष्टिकोणबाट विवेचना गरिएको 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' कथामा प्राकृतिक कालव्यवस्थाको अनुक्रम रहेको देखिन्छ । प्रस्तुत कथामा २००७ सालअघि र पछिको सङ्क्रमणकालीन समयसन्दर्भलाई पाठसमयका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । तत्कालीन समयका विविध पक्षका चित्रण गर्दै परिवर्तित प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा राणाकालीन धडधडी बोकेर हिड्ने पात्र बाबुसाहेबको अत्यन्त टिठ लाग्दो अवस्थालाई पूर्वसमयको स्मृति सन्दर्भका माध्यमबाट समाख्यानात्मक कालसँग संयोजित भएको छ । तृतीयपुरुष परकथानात्मक समाख्यान रहेको यस कथामा समाख्याताले कथासंसारमा विगतको समयसन्दर्भ तथा पात्रका मानसिक अवस्था र विचारका बारेमा सबै थाहा पाएर त्यसको वर्णन गर्दै आख्यानात्मक गति दिएको छ । उसले पात्रको आन्तरिक मनस्थिति एवम् बाह्य कार्यको टिप्पणी गर्दै पात्रका विषयमा पनि र कार्यको विस्तृतिको पनि नियन्त्रण गरेको देखिन्छ । समाख्याताले कथाको प्रमुख पात्र माऊजड बाबुसाहेबको चारित्रिक अवस्थाको टिप्पणीमा प्रत्यक्ष चरित्रचित्रण पद्धति तथा पूर्वघटनाहरू प्रस्तुत गर्न पूर्वदीप्ति शैलीको प्रयोग गर्दै पाठकलाई समयसन्दर्भको विस्तृत रूपमा जानकारी गराएको छ । समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाका दृष्टिले हेर्दा कथाका पूर्वघटित घटनाहरूको समाख्यानमा समाख्यानात्मक भूतकालको व्यापक प्रयोग रहेको छ भने स्थिति वर्णन, पात्रका भावना, अनुभूति र मनोदशाको वर्णनमा समाख्यानात्मक अभूत (वर्तमान र भविष्यत्) कालको प्रयोग भएको देखिन्छ । समाख्याताले आफूले पहिले नै देखिसकेको घटनालाई भूतकालिक क्रियापदमार्फत सम्बोधितलाई सुनाइरहेको हुनाले यसमा समाख्यानात्मक भूतकालको प्रयोग भएको पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा अनुक्रम, अवधि र आवृत्तिका माध्यमबाट आख्यानात्मक संसार र समाख्यानात्मक काल(वाचनको काल) र व्याकरणिक कालव्यवस्थाबीचको तादात्म्य रहेको छ । त्यसैले समग्रमा 'माऊजड बाबुसाहेबको कोट' कथामा विविधतापूर्ण समाख्यानात्मक कालव्यवस्थाका संयोजनले तत्कालीन विशिष्ट समयको सङ्केत रहेको निष्कर्ष देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

अवस्थी, महादेव(सम्पा.), (२०५७), *नेपाली कथा भाग-२* (दोस्रो संस्क.), साझा प्रकाशन ।

एटम, नेत्र (सम्पा.), (२०७४), *संक्षिप्त साहित्यिक शब्दकोश*, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

गौतम, देवीप्रसाद (२०७०), समाख्यानात्मक वाच्यत्व *प्राज्ञिक संसार*, १/५, पृ. १-८ ।

गौतम, देवीप्रसाद (२०७१), आख्यानमा समाख्याता, *वाङ्मय* १५/१५, पृ. १-१७ ।

ढकाल, दीपकप्रसाद (२०७०), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा समाख्यानात्मक व्यवस्था,

आख्यानकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला : पुनर्पाठ (सम्पा. भाउपन्थी), नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

नेपाल, घनश्याम (सन् २००५), *आख्यानका कुरा*, एकता प्रकाशन ।

बराल, ईश्वर (२०४८), *भ्यालबाट* (पाँचौँ संस्क.), साभा प्रकाशन ।

भिक्षु, भवानी (२०५२), *मैयाँसाहेब* (तृतीय संस्क.), साभा प्रकाशन ।

शर्मा, हरिप्रसाद (२०५९), *कथाको सिद्धान्त र विवेचन*, साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम.(सम्पा.),(२०६५), *नेपाली कथा भाग-४*, साभा प्रकाशन ।

Abrams, M. H. (2004), *A Glossary of Literary Terms*, ed. 7th Singapore: Thomson Asia P.L.T.

Genette, G. (1980), *Narrative Discourse* (Trans. Jane E. Lewin), Oxford: Blackwell.

Genette, G. (1983), *Narrative Discourse: An Essay in Method*, cornell university press.

Margolin, U. (2010), *Narrator. Handbook of Narratology*, Peter Hunn, Jhon Pier, Wolf Schmid, Jorg Schonert (editor). Walter de Gruiter.